

МОДЕЛЮВАННЯ ЗОБРАЖЕННЯ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ ПОМЕЖІВ'Я ХІХ – ХХ СТОЛІТЬ

Українська література кінця ХІХ – початку ХХ століть демонструє серйозні зміни, що торкнулись і змістового, і формального аспектів. Творчість письменників поміжів'я століть репрезентує оновлення традицій українського романтизму та класичного реалізму, збагачення їх надбаннями нових творчих методів, що виникли наприкінці століття, – натуралізму, різноманітних модерних течій (символізму, імпресіонізму, експресіонізму тощо). Т. Гундорова, підкреслюючи важливість цього періоду для формування національної літератури, зауважує, що „орієнтація на модернізм приводить українських авторів до засвоєння нових тем, стилістичних зразків, нових типів героїв і, зрештою, видозмінює саму національну культуру” [2, с. 8].

Поступовий відхід від селянської тематики, поява нового героя, схильного до рефлексії інтелігента, спостерігається у творах М. Коцюбинського, В. Винниченка. Проза О. Кобилянської утверджує новий тип героїні: вперше в українській літературі об'єктом зображення стають жінки-мисткині – сильні, волелюбні, креативні й здатні до повної самовіддачі заради мистецтва. Письменниця першою задекларувала справжню рівність, надала жінці право бути не музою, не об'єктом мистецтва, а творцем. У жіночих постатях творів О. Кобилянської простежується цікаве поєднання романтичного героя (самотнього митця) з образами самостійних жінок, уведених у літературу Оленою Пчілкою та І. Франком. Портрети жінок вбирають психологічну рефлексію, яка була до цього притаманна здебільшого чоловічим образам. М. Ковалик зазначає, що „О. Кобилянська і Леся Українка переакцентували увагу з жінки-об'єкта на жінку-суб'єкта, що зумовило відповідні зміни в підходах до зображення героїні, ідейно-сміслових акцентах у характерах героїнь та адекватну модернізацію зображально-виражальних засобів і прийомів. У їхніх творах постає образ емансипантки-інтелектуалки, яка відкидає або прагне модернізувати традиційні жіночі ролі, бажає внутрішнього зростання і самовдосконалення, активно шукає шляхів своєї самореалізації” [5, с. 15].

Літературі цієї доби притаманна відкритість, інтерес до інших культур, завдяки чому відбувається певне оновлення змістово-тематичної системи. У малій прозі М. Коцюбинського виділяються цикли творів, що розповідають про життя молдаван чи кримських татар, героями творів О. Кобилянської стають цигани, В. Винниченко зображує життя західних європейців. Так, центральною постаттю одного з його програмних творів, присвяченого місії мистецтва і митця, є швед Олаф Стефензон. Зацікавленість іншою ментальністю, національно-психологічною специфікою є характерною рисою літератури

помежів'я століть. Портрет збагачується екзотичними деталями, розширюється його лексичне наповнення та модифікується стильове забарвлення.

Центр уваги письменників переміщується із зображення подій, викриття соціальних протиріч на психологію людини, її почуття і переживання, душевні поштовхи, емоційні стани, психічні реакції на події. Навіть у творах, що зберігають селянську тематику, спостерігається зміна ракурсу зображення – передусім письменників цікавлять не соціальні процеси, а їх психологічний аспект. Фундамент такого оновлення заклав В. Стефаник: зберігаючи традиційну селянську тематику, він поглибив ідейний зміст, вивівши звичайні людські конфлікти, радощі та біди на загальнолюдський, екзистенційний рівень. З модерними впливами пов'язані підвищення психологізму, інтерес до критичних станів душі, карколомних моментів, коли вирішуються питання життя і смерті. На цю характерну ознаку творів В. Стефаника звертає увагу Л. Дем'янівська, яка пише, що „письменник завжди будував свої новели-образи не на розлогих описах і розповідях, які вимагають епічного спокою, а на таких яскравих і сильних враженнях, які вкарбовуються в пам'ять назавжди. Як у спалаху блискавки, показує він найважливіші, найзначніші моменти в житті людини” [3, с. 8]. У цьому, на думку багатьох дослідників [6; 7], спостерігається тяжіння до експресіонізму, представники якого вважали, що не гармонійна впорядкованість і краса, а експресивний вираз у художньому творі має викликати естетичне задоволення.

„Земля” О. Кобилянської, „Fata Morgana” М. Коцюбинського чи Винниченкові „Голота”, „Біля машини”, „Салдатики!” та інші твори, що зображують соціальні конфлікти в українському селі, демонструють поглиблення психологізму. Об'єктом зображення стають не самі події, а психологічні закономірності поведінки людей у тих чи інших ситуаціях, психологія вмотивування їх вчинків. Впливом психоаналізу зумовлене зростання інтересу до сфери підсвідомого, ірраціонального, таємничих моментів буття, межових психологічних станів, екзистенційних питань. Смерть, перехід до небуття стає об'єктом зображення у багатьох творах В. Стефаника („Скін”, „Сама-саміська”, „Кленові листки”, „Катруся”, „Стратився” та інші), М. Коцюбинського („Цвіт яблуні”, „Що записане в книгу буття”, „Persona grata”, „Подарунок на іменини”), О. Кобилянської („Зійшов з розуму”, „Під голим небом”), В. Винниченка („Промінь сонця”).

Зростає психологізм портрета, увага до внутрішнього світу героя. Замість побутових подробиць, детального опису зовнішності, одягу персонажа центром зображення стає емоційний стан, настрої та переживання героя. Головним завданням зображення є максимально повне розкриття особистості як сукупності зовнішніх і внутрішніх якостей. На зміну узагальненим образам приходять індивідуалізовані, людина зображується не як продукт середовища, соціально детермінована особа, а як конкретна неповторна індивідуальність з тільки їй властивими психологічними характеристиками. Письменство модерної доби переміщує центр уваги на психологію людини: зображуються не

події та конфлікти, а реакція людини на них. Психологічні колізії, переживання, емоційні підйоми та спади становлять основний предмет зображення.

У літературі відбувається напружений пошук емоційної виразності, вона прагне виразити особливе, ліричне ставлення до людини. Функціональною особливістю портрета у письменстві поміжів'я століть є розкриття особистості з її індивідуальними психологічними характеристиками. Твори М. Коцюбинського, В. Винниченка та інших митців демонструють суттєві зміни у портретуванні – перехід від зображення героя очима автора до характеристики через сприймання іншими або самохарактеристики, передачу внутрішнього мовлення, детальне зображення психічних станів і процесів. Випереджальний внесок у психологізацію зображення людини, спираючись на фольклорні жанри голосіння та плачу, зробив В. Стефаник, який мінімізував описовість, замінивши її демонстрацією внутрішніх процесів.

Зображення героя від автора поступається місцем характеристиці через сприймання іншими персонажами, оповідь суб'єктивується, що дозволяє розкрити складне емоційне тло стосунків героїв, ставлення один до одного, їхній внутрішній світ.

Сутнісною ознакою літератури цього періоду є інтенсивне звернення до народнопоетичної творчості, своєрідний неофольклоризм. З усної народної творчості виріс самобутній талант В. Стефаника: лаконізм оповіді, зменшення описовості, метафоризація, які письменник почерпнув у фольклорі, стали основними ознаками стилю митця. Тяжіння до фольклорної поетики та стилістики (ритмізація мовлення, асонанси та алітерації, усталені порівняння, постійні епітети тощо) спостерігається у „Тінях забутих предків” М. Коцюбинського, „В неділю рано зілля копала” О. Кобилянської та інших творах письменників поміжів'я століть.

Деякі з прийомів портретування, характерних для літератури цього періоду, свідчать про актуалізацію романтичних (а разом з ними і фольклорних) технік і прийомів портретування. Так, набуває актуальності популярний у літературі романтизму метод контрасту. Інтерес до суперечностей буття, психології людей зумовлює використання контрастних пар героїв, які втілюють певні ідейно-філософські протиріччя. Також необхідно зазначити поширення красномовної ономастики, причому не тільки в гумористичних чи сатиричних творах, а й в інших жанрових формах. До специфічних прийомів належить ритмізація мовлення, яка відбувається у портретних описах тоді, коли необхідно перейти у інший стильовий реєстр (від зображення побуту до сфери буття). Усе це свідчить про прагнення збільшити сугестивність зображення людини, його виразність.

Відбуваються певні зміни у структурі портрета. Як і в літературі реалізму, переважає деконцентрований портретний опис, при цьому фрагментарність портрета, його розпорошеність у тексті зростає. Суттєво зменшується обсяг портретних описів, митці надають перевагу лаконічному, стислому портрету, за мінімалізмом опис часто тяжіє до поетичної техніки портретування. Основним

прийомом портретування залишається повторювана домінантна деталь. Варто зазначити, що обсяг портрета і використання певних технік портретування корелює з жанровою належністю твору. Соціально-побутові оповідання повісті та оповідання мають більш ретельно виписані образи, докладну психологічну характеристику персонажів. Портрет у безфабульній прозі відрізняється пластичністю зображення, його імпресіоністичністю.

Для письменства кінця XIX – початку XX століття характерне звертання до суміжних мистецтв, зокрема, музики, живопису. Художні методи цих видів мистецтва використовуються для створення певного психологічного настрою, стильової атмосфери та тональності, передачі психологічних особливостей персонажа, динаміки розвитку образу, унаочнення психічних станів і процесів, підвищення сугестивності твору. Г. Ключек слушно наголошує на впливі естетики імпресіонізму та експресіонізму на українську літературу цієї доби: „Окремі художні світи наділені виразною кольоровою атмосферою, яка сама по собі може бути потужним чинником художнього впливу. Колористика художнього світу твору набула особливої актуалізації на межі XIX і XX століть, коли естетика імпресіонізму, а потім і експресіонізму, із живопису розповсюдилася у сферу літератури. І взагалі для епохи модернізму, особливо для його початкової стадії, був властивий т. зв. „синтез мистецтв”, коли малярство та музика активно „дарували” себе літературі, яка найактивніше й естетично опосередковувала їх у свої художні світи” [4, с. 9]. Органічне поєднання творчих надбань різних мистецтв, взаємопроникнення методів і прийомів літератури, живопису, музики дозволило А. Генісу назвати модернізм „безцінним досвідом синтезу, праобразом першої планетарної культури” [1, с. 202].

Впливом живопису пояснюється зміна жанрово-стильової структури прози: у новелістиці письменників цієї доби переважають ескізи, етюди, акварелі, замальовки, образки, метою яких є передусім створення певного настрою, психологічної атмосфери. Збагачення здобутками суміжних мистецтв, в першу чергу, живопису, зумовлює пластичність зображення, використання технік і прийомів, притаманних імпресіонізму, експресіонізму та іншим напрямам модерного мистецтва. Твори письменників цієї доби демонструють майстерне володіння засобами збільшення настроєвості, емоційної забарвленості портрета, передачі враження від людини. Також варто зазначити зростання натуралізму й еротизму зображення.

Синкретизм мистецтв проявляється у використанні літературою технік і прийомів, притаманних драматургії і кінематографії, особливо це стосується творів В. Винниченка, В. Стефаника та М. Коцюбинського. Конкретні риси, дискретні штрихи, наче вихоплені крупним планом, ефект „наближення камери”, майстерна побудова мізансцен, передача психологічних станів і настроїв через характерні пози, жести, міміку – усе це говорить про вплив цих надзвичайно актуальних для початку XX століття видів мистецтва.

Портретові часто притаманний символічний підтекст, письменники намагаються створити потужне поле підтекстової інформації. У цьому аспекті важливу роль відіграє колористична характеристика, роль якої у літературі цього періоду значно зростає під впливом живопису. Інтенсивне використання кольору дозволяє перемістити велику частину змісту в сферу імпліцитного. Широко використовується, запропонована романтиками, зокрема Т. Шевченком, характеристика героїв за допомогою музики, варто згадати „Тіні забутих предків” М. Коцюбинського, „Valse melancolique” О. Кобилянської, „Кам’яний хрест” В. Стефаника тощо. Спів героя або гра на музичному інструменті, звернення до народної пісні повсякчас залишаються в українській літературі вагомим елементом портрета, який свідчить про позитивність образу. У цьому виявляються такі базові ознаки української ментальності, як чутливість, емоційність і ліризм.

Отже, основна тенденція портрета у літературі кінця XIX – початку XX століття – прагнення до максимальної сугестивності, створення емоційного враження.

Література

1. Генис А. Модернизм как стиль XX века / А. Генис // Звезда. – 2000. – № 11. – С. 202–207.
2. Гундорова Т.І. В колі вічного повернення : українська література між вестернізацією і модернізацією / Тамара Гундорова // Питання літературознавства : наук. збірник. – Чернівці : Рута, 2008. – Вип. 76. – С. 3–15.
3. Дем’янівська Л.С. Митець великого таланту / Л.С. Дем’янівська // Стефаник В.С. Моє слово : новели та оповідання. [для серед. та ст. шк. віку] / [упоряд. та передм. Л.С. Дем’янівської] : Іл. М.Г. Поповича. – К. : Веселка, 1991. – С. 5–16.
4. Клочек Г. „Художній світ” як категоріальне поняття / Григорій Клочек // Слово і Час. – 2007. – № 9. – С. 3–14.
5. Ковалик М.О. Типологія жіночих характерів у прозі та драматургії Володимира Винниченка 1902 – 1923 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 „Українська література” / М.О. Ковалик. – Кіровоград, 2007. – 20 с.
6. Пахаренко В. Імпресіонізм. Експресіонізм / В. Пахаренко // Українська мова і література в школі. – 2002. – № 1. – С. 52–57.
7. Токарик М. Новели Василя Стефаника як експресіоністичне відображення дійсності / М. Токарик // Дивослово. – 2003. – № 2. – С. 64–66.

Аннотация

Статья посвящена исследованию в контексте современных научных подходов портрета героя как текстовой категории художественного прозаического произведения в украинской прозе конца XIX – начала XX веков. Исследованы изменения принципов портретирования и определен основной вектор их развития в украинской прозе рассматриваемого периода.

Ключевые слова: портрет героя, принципы портретирования, художественное направление, модернизм.

Анотація

Стаття присвячена дослідженню у контексті сучасних наукових підходів портрета героя як текстової категорії художнього прозового твору в українській прозі кінця XIX – початку XX століть. Досліджено зміни принципів портретування та визначено основний вектор їх розвитку в українській прозі цього періоду.

Ключові слова: портрет героя, принципи портретування, художній напрям, модернізм.

Summary

The thesis deals with the research in the modern context of scientific views of the hero's portrayal as the prosaic belles-lettres text category in Ukrainian prose of end 19th – early 20th centuries. The changes of portrayal principles are found out and the main vector of its development is determined.

Key words: hero's portrayal, principles of portrayal, creative method, artistic trend, modernism.